

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Тетяна Видайчук,
канд. філол. наук, доцент кафедри
української мови і методики навчання
Київського університету імені Бориса Грінченка

УДК: 811.161:2'04'342

***Анотація.** У статті розглядаються особливості формування правописної компетенції у зв'язку з становленням та розвитком українського правопису. Правописна компетенція розуміється як набута здатність передачі мови на письмі засобами графіки, уміння підбирати і використовувати необхідні правописні засоби.*

***Ключові слова:** мовна компетенція, правописна компетенція, графіка, правопис.*

Нині гуманітарні науки (психологія, лінгвістика, педагогіка) розглядають мову як систему трьох категорій у моделюванні об'єкта: мова як здатність, мова як предмет, мова як процес [1, с. 20]. Мовна здібність, за О. Леонтєвим, є сукупністю психологічних і фізіологічних умов, що забезпечують засвоєння, утворення, відтворення й адекватне сприйняття мовних знаків членом мовного колективу [2, с. 54]. Із цього визначення випливає, що реалізована **мовна здатність або мовна компетенція**, як ми будемо надалі її називати, є сукупністю природжених здатностей людини до відтворення мовлення й набутих навичок сприйняття й розуміння мовних знаків як засобу спілкування й передачі інформації між членами колективу або співтовариства.

Н. Хомський виділяє два поняття: мовна здатність (competence) і мовна активність (performance). Під мовною здатністю мається на увазі потенційне

знання мови, під мовною активністю – процеси, що відбуваються під час реалізації цієї здатності в мовній діяльності [6].

Правописна компетенція та особливості її становлення, формування є актуальною проблемою і лінгводидактики, і мовознавства, адже йдеться про інтелектуальну здатність людини до передачі мови на письмі засобами графіки. Користуватись письмом – не вроджене вміння людини (на відміну від мовлення), адже письмо є вторинним засобом передачі інформації. Правописна компетенція сформувала здатність людини не тільки писати відповідно до засвоєних правил, а й розуміти написане.

Американський науковець Д. Слобін визначав мовну компетенцію як модель того, що існує у свідомості носія мови, модель, створену лінгвістом на основі його інтуїтивної здатності відрізнити правильно побудовані висловлювання від неправильних, правильно записане мовлення від неправильного. Вірогідність існування такої моделі може бути доведена тільки ретельним вивченням реальної активності носія мови [4, с. 58].

Спираючись на теоретичні положення вітчизняної науки (праці Л. Виготського, О. Леонтьєва, О. Лурія) про мову, мовлення й мовну діяльність, розглядатимемо мовлення і його передачу на письмі як елемент загальної системи людської діяльності. У тлумаченні мовної компетенції ми дотримуємося поглядів вітчизняних психологів та лінгвістів і згодні з О. Лурія, що: «компетентність» у мові [мовна здатність. – *Т. Видайчук*], так і «застосування» мови [мовна активність. – *Т. Видайчук*] не з'явилися відразу і виступають як два взаємопов'язані явища. Вважаємо, що «компетентність» у мові є результатом розвитку мови, її активного застосування носіями як у процесі говоріння, так і на письмі. У нашій роботі під терміном «правописна компетенція» ми будемо розуміти набуту здатність усвідомлювати особливості передачі мови на письмі засобами традиційної кириличної графіки, вміння підбирати й використовувати необхідні правописні засоби.

Між живим мовленням та його писемною фіксацією знаходиться бар'єр орфографії. Поява письма в Україні нерозривно пов'язана з прийняттям християнства та запровадженням кириличного алфавіту.

Правопис як система правил передачі мови на письмі, кодифікований (нормований) у сучасному розумінні цього слова, формально був відсутній в Україні протягом і перших віків існування писемної мови, і аж до XIX ст.

Фактично, навчання грамоти (письму) у епоху Київської Русі відбувалось у релігійних інституціях шляхом переписування значної кількості богослужбових та релігійних книжок. У монастирях серед ченців існував фах (чернечий послух) – переписувач книг. Помилка у написанні сприймалась як релігійне відступництво, порушення православного канону, вважалась гріхом. (Нам залишається лише уявити, як почувалася людина епохи середньовіччя, з її геоцентризмом, у цій ситуації). Відтак, страх скоїти гріх, а потім його спокутувати, приводив до формування правописної, орфографічної компетентності, здатності. При цьому не йшлося про вивчення правил правопису в традиційному сучасному розумінні.

Старослов'янська орфографія, що характеризувалась умовністю, етимологічністю, пристосованістю до південнослов'янських мов, була відірвана від живомовних ознак тогочасної давньої української мови. І розрив між етимологічним правописом та мовленням був великим. А живе мовлення переписувачів, що відбивало ознаки місцевого діалекту, мову діда, батька, рідну місцеву говірку, було засобом мислення, проникало до тексту, що переписувався, випадково, за інерцією та у вигляді помилок-описок. На певному етапі порушення ставали частотними та фактично перетворювались на «нову норму». Тож мовна активність у галузі правопису на ранніх етапах існування і застосування української мови була підсвідомою.

Уже в найперших старослов'янських текстах киеворуського походження відомі описки, що відбивали живу розмовну мову – вживання *и* замість етимологічного *е*: *наричеши*, замість *наречеш*, *Мифодій*, замість *Мефодій*. Написання вказують на сформованість типологічної ознаки

української мови у порівнянні з іншими слов'янськими: зближеної вимови ненаголошених **е** та **и**. З часом таке плутання стало у староукраїнських пам'ятках звичайним, і навіть сучасні школярі часом пишуть **сило**, а не **село**. Таким чином, на кінець X ст. у живому мовленні уже було акумульовано усі визначальні типологічні риси української мови, а правопис залишався етимологічним.

Відлік історичного розвитку староукраїнської орфографічної традиції починається з вироблення давньоруського (давньоукраїнського) правописного узусу, пристосованого до звукової системи живої розмовної мови того часу, а не старослов'янської. Пристосування відбувалось шляхом розуміння помилки як норми написання. Тому **спрощення традиційного кириличного алфавіту** для передачі тогочасного живомовного звучання можна виділити як перший етап у становленні українського правопису.

Кирилиця у добу Київської Русі зазнала певних змін: а) замість літери «юс великий» вживалась літера **у** або лігатура **оу**; йотований «юс великий» став передаватись буквою **ю**. «Юс малий» вживався у значенні **а** або **я**. «Юси» не позначали носових голосних; б) на місці зредукованих, що передавались на письмі буквами **ь, ъ**, у середині XII ст. у так званих сильних позиціях писали голосні повного творення **о** та **е**; в) з кінця XIII ст. у кириличному алфавіті з'являється літера **й**; г) етимологічна правописна традиція XII – XIII ст. була перешкодою для відбиття [г] у писемних текстах цієї доби. Але перші спроби передати проривний звук [г] у вигляді буквосполучення **кг** відомі з середини XII ст.; г) після шиплячих та губних приголосних за давньоруською традицією писався **ь**. Але у зв'язку зі ствердінням приголосних почав писатися **ъ**; д) часто на письмі відбувалось чергування **у** та **в**, **і** та **й**; тому на початку тих самих слів могли вживатися як приголосні, так і голосні.

Проте не можна сказати, що в XIV – XVI ст. правопис, розвиваючись далі, використовував фонетичні принципи як основні. Його постійно

повертали до етимологічних засад, намагаючись саме в такий спосіб унормувати орфографічні правила [3].

Другим етапом розвитку українського правопису стала *архаїзація українського правопису* через так званий другий південнослов'янський вплив (правописну реформу Єфимія Тирновського), який відбивався в орфографії дуже довго – з XV ст. і далі, почасти навіть у XVIII ст. (зокрема, у текстах, що створювалися в руслі слов'яноруської, або церковнослов'янської, книжно-писемної традиції) і полягав у поверненні письма до канонічних релігійних виявів часів Кирила та Мефодія.

У цей час сформувався стиль «плетіння слівес», що мав своїм наслідком не лише розквіт мистецтва слова, різних форм художньої виразності та збагачення літературної мови, а й певне «плетіння графем» у правописній традиції, що, у свою чергу, призвело до ще більшої правописної неупорядкованості та порушило набуті правописні звички українців старої доби. Звичайно, строкатість правопису XIV – XVI ст. постійно призводила до непорозумінь. Тому в граматиках XVI – XVII ст. чимало уваги приділялось саме правописним питанням, поверненню системи графіки та орфографії до канонічного релігійного написання.

У кінці XVI ст. в Україні було опубліковано кілька посібників для вивчення мови: «Грамматіка доброглаголиваго єллинословенскаго языка» (1591) та «Грамматіка словенска» (1596) Лаврентія Зизанія. Про чистоту і правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках точилися суперечки, адже в них як паралельні, а іноді як основні наводились українські форми. Мелетій Смотрицький, щоб покласти край орфографічним непорозумінням, назвав свою лінгвістичну працю 1619 р. «Грамматіки Славенскія Правилноє Синтаґма». Цей посібник став основним і найавторитетнішим підручником церковнослов'янської мови, він користувався великим попитом і тому мав незаперечний вплив на розвиток староукраїнської мови та її правопису.

М. Смотрицького можна вважати першим визначним упорядником правопису в Україні. Ця праця майже на 150 років стала джерелом граматичних та орфографічних знань для всього слов'янського світу. Але знову ж таки М. Смотрицький обстоював принципи етимологічного правопису, хоча вихід цієї праці дав поштовх до *спрощення архаїчного правопису староукраїнської мови*, бо автор чи не вперше регламентував написання у вигляді конкретних правил-рекомендацій.

Його граматикою були усунуті надрядкові знаки, які утруднювали написання і читання. Мовознавець подав досить точні правила вживання дублетних літер традиційного кириличного алфавіту (**и** – «іжей», **і** – «іже», **ї**, **ѵ** – «іжиця», **е** – «вузьке», **є** – «є широке»). Запозичені букви «ксі», «псі», «фіта» радив уживати в грецьких і деяких латинських словах, літеру **s** «зело» – тільки для позначення числа. Застерігав не писати **ф** замість **хв** і навпаки, адже автор знав, що в багатьох українських говірках саме так взаємозамінюються відповідні звуки. Узаконив вибухову вимову [г] у частині запозичених слів, для чого вперше ввів до правописного обігу літеру **г** замість диграфа **кг**, активно вживаного писарями у киеворуську епоху. Проте ще залишає чимало традиційних уже не вживаних в українському правописному узусі літер (**ы** – «єри», **ь** – «єр» та ін.). М. Смотрицький уперше врегулював написання великої та надрядкових літер. Запропонував транслітерацію, тобто застосовувати грецьку орфографію у словах грецького походження, латинську – латинського походження. Усвідомлюючи, що грецькі та латинські дифтонги, які використовуються слов'янами, не властиві слов'янським мовам, зберіг їх як данину традиції.

Правопис М. Смотрицького ще не завжди відповідав потребам живої мови, а тому не звільнив українську мову від її «старого одягу» – етимологічного загальнослов'янського правопису [5, с. 209].

Набагато повніше і послідовніше узаконюється живомовна практика (власне живомовна фонетика) у «Граматичі слов'янській» Івана Ужевича 1643 р. – першій відомій граматичі «простой» мови. Цією граматикою було

дано зразок *формування правопису на основі живомовної практики*. Граматична праця, на жаль, залишилась у рукописному варіанті та не мала сили обов'язкової норми, як граматика М.Смотрицького. Вона відбивала норми «простої мови», що склалися в освічених колах тогочасного суспільства. Автор свідомо орієнтувався передусім на фонетико-граматичні і лексичні норми української народної мови. З виходом граматики І.Ужевича «правопис уже стояв на добрій дорозі й була певна надія на скоре пристосування його до живої мови» [5, с. 213].

«Гражданка», запроваджена у світських стилях російського письменства у 1708 р., відрізнялася від кирилиці відсутністю деяких літер: у ній не було «іжиці», «омеги», «ксі», «псі», «фіти», «юсів» тощо, вона започаткувала новий етап у розвитку українського правопису – *спрощений алфавіт і відбиття у правописі світських пам'яток живомовного звучання*. Російську реформу алфавіту готували вихідці з України (викладачі Києво-Могилянської академії), які були прекрасно обізнані з українською графіко-орфографічною традицією світського письма. Вважаючи, що найбільш прийнятним та історично перспективним для писемної практики XVIII ст. є фонетичний принцип правопису, вони поклали саме його в основу алфавітної реформи.

Позитивним наслідком запровадження «гражданки» стало використання арабських цифр на письмі для позначення числа, негативним – вилучення українських наголосів із текстів, оскільки книги друкувалися лише за московським зразком. Проте і «гражданка» не вирішила проблем правописної неунормованості й плутанини.

Виробленого правопису, сталих правил вживання літер для відображення реальних фонетичних процесів не було впродовж усього існування староукраїнської писемності аж до початку національної доби. Ця ситуація значно ускладнювала процес прочитання і написання текстів. Строкатість правопису почали особливо гостро відчувати з розвитком книгодрукування, для якого були потрібні більш-менш чіткі орфографічні

правила. Найважливіша причина неунормованості та правописних змін – це невідповідність між традиційною кириличною орфографією, південнослов'янською за походженням, та процесами формування і розвитку фонетичної системи української мови. Саме живомовна фонетика, що шляхом помилок і описок закріплювалася в писемності, і розхитувала чужомовну македонсько-болгарську правописну систему, наближала її до українських потреб, тобто сприяла виробленню національного правописного узусу. Отже, історія давньо- і староукраїнського правопису – це своєрідна історія правописних помилок і описок, а практика переписування – шлях оволодіння правописними нормами, набуття правописної компетенції.

Саме у писарській практиці зазначеного періоду через писарську помилку і неуважність закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису нової літературної мови.

Відтак на початку XIX ст. у системі української орфографії сформувались два концептуально різних принципи: етимологічний (який розумівся як архаїчний) та фонетичний (який усвідомлювався як прогресивний). Історія становлення єдиного унормованого українського правопису – це суперечливий шлях пошуків і компромісів, який у підсумку відбив визначальну рису правопису нашої літературної мови – тенденцію до його формування на фонетичній основі, із значною часткою написань за морфологічним принципом.

Постійні переробки правил орфографії, спроби узгодити вимову і написання продовжуються і досі як вияви свідомого впливу суспільства на мову, але слід пам'ятати, що в історії українського правопису була епоха його першопочаткового становлення, коли домінувала генетична мовна пам'ять, підсвідоме бажання того, хто пише, зафіксувати рідну мову на письмі.

Анотація. *В статъе речъ идет о формировании правописной компетенции в связи со становлением системы украинского правописания.*

Правописная компетенция понимается как приобретенная способность к передаче языка на письме, как умение подобрать и использовать необходимые орфографические средства.

Ключевые слова: *языковая компетенция, правописная компетенция, графика, правописание.*

Література

1. *Леонтьев А. А.* Объект и предмет психолингвистики и ее отношение к другим наукам о речевой деятельности. – Теория речевой деятельности. – М.: Наука, 1968. – 240 с.

2. *Леонтьев А. А.* Слово в речевой деятельности. – М.: Наука, 1965. – 200 с.

3. *Німчук В. В.* Про графіку і правопис як елементи етнічної культури: історія г. // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 3 – 10.

4. *Слобин Д., Грин Дж.* Психолингвистика. – М.: «Прогресс», 1976. – 201 с.

5. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – Львів: Либідь, 1994. – Т. 1. – 445 с.

6. *Хомский Н.* Язык и мышление. – М.: Изд-во Московского университета, 1972. – 212 с.